

Langer, Jiří

Příspěvek k typologii topenišť

Archaeologia historica. 1987, vol. 12, iss. [1], pp. 233-243

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139699>

Access Date: 14. 10. 2024

Version: 20241014

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

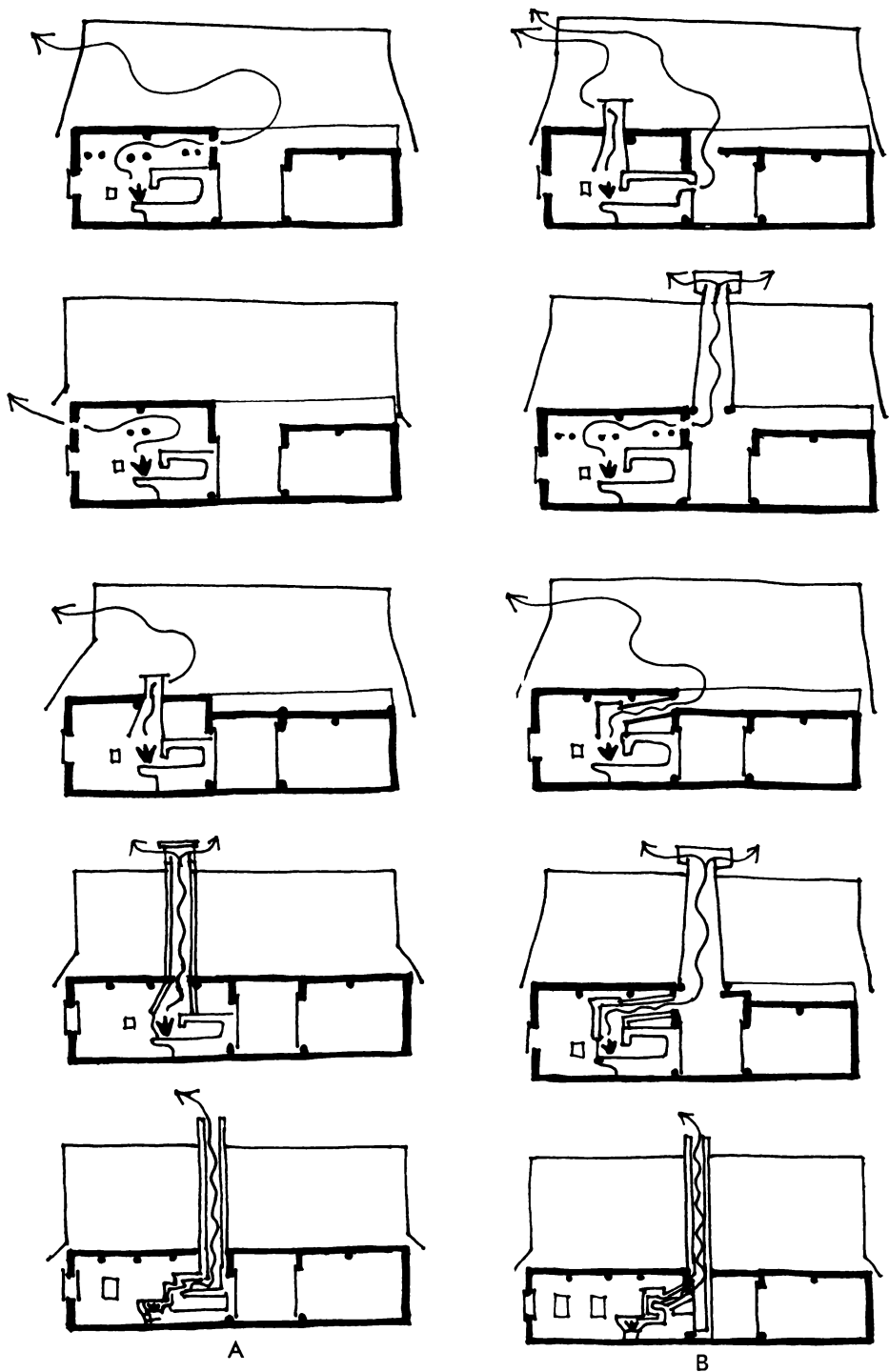
V naší etnografické literatuře je základním dílem o vývoji topeniště Pražákova studie z roku 1966 (Pražák 1966). Formuloval ji kromě jiného i na základě polemiky s německými autory (Schier 1932 zvl. část IV.; Pessler 1935, 264), přijal jejich metodu etnické teorie a obhajoval autochtonnost našeho kulturního vývoje. Jeho vývojová typologie je rozdělena do čtyř historických epoch, s nimiž jsou spojovány charakteristické formy, z nichž první tři jsou děleny do dvou nebo tří stupňů a ty pak do dalších variant. Vychází zejména z Chotkovy syntézy lidového domu (Chotek 1937) zdůrazňující moment známého obrácení pece jako nejdůležitějšího kulturního přelomu. V podstatě jde u Viléma Pražáka o koncepci jediné vývojové linie od ohniště na zemi v obytné místnosti až k nejdokonalejším formám. Mladší autoři z ní sice vycházeli, ale stále více objasňovali hospodářské a sociální příčiny ve vývoji lidového stavitelství a tím pomohli překonat jakési dědičné oborové omezení spočívající v hledání etnické původnosti jevů (Frolec 1974, zvl. 152—167; Švecová 1968—1969; Plessingerová 1963). Při rozšiřování mezioborové spolupráce etnografů a nacházení nových přístupů k řešení otázek vývoje lidového stavitelství považují za významný krok jednání 3. husitologického symposia v Táboře r. 1983. Bylo tam poukazováno na výzkum středověkých měst (a různých sociálních vazeb vesnic na ně) pro značně diferencované formování a inovování tradic lidové architektury (zejména referáty J. Petráně, J. Macka, J. Škabradý, M. Radové, J. Muka, V. Nekudy, P. Michny a J. Langra).

Výsledky dvacetiletého bádání po otištění Pražákovy práce nasvědčují tomu, že na našem území existovaly nejméně dvě hlavní linie tradičního vývoje topeniště s odlišnými východisky. Vesnická linie nejvíce připomíná Pražákovu evoluční typologii. Její rané formy představují pec s ohništěm v hlavní obytné místnosti (zpravidla jediné v domě) a další zdokonalování spočívalo v úpravách obvodu dýmu a ve zvyšování výhřevnosti. Druhou linii zdrojem snad mohli nazvat městskou, protože městské sociální prostředí bylo vzhledem k inovacím impulzů, vytvářelo obydlí s více funkčně diferencovanými místnostmi a bylo méně společensky izolované vůči přílivu kulturních hodnot, a to i z velkých vzdáleností. Tato linie vycházela z diferencovaného topeniště s kamny nebo tělem pece ve světnici a s ohništěm, případně i celou pecí v síni nebo v oddělené kuchyni. Nelze tvrdit, že by tyto linie byly produktem různých národních kultur, jsou jen produktem různých struktur sociálního prostředí, napojovaných na rozdílné inovační zdroje v jednotlivých historických obdobích. Městská linie je univerzálnější, souvisí kromě jiného i s mnoha tradicemi severozápadní Evropy i středomořské oblasti. Nám nejbližší působila tradice panonsko-balkánská, která v převážné části Maďarska hned při vznikání vicedílného domu v 15. stol. orientovala umístění topeniště do síně a snad tomu bylo bez zásluhy městského prostředí, ale za spoluúčasti četných

sídel drobné šlechty (Frolec 1970, 41; Balassa 1985, 79—93, 149—155). Nicméně obě linie se prolínaly a vzájemně ovlivňovaly, a proto je pro nás potřebné poznávat kromě vlastních recentních hmotných pramenů i mechanismy jejich tradování a proměn v průběhu doby. Nemyslím tím abstrahování nějaké další evoluční typologie, ale postihnouti nerovnoměrnosti vývoje, paralelně existujících forem nejjednodušších vedle velmi dokonalých, příčin stagnací a kulturních regresů, nebo zrychlení vývoje přeskokováním některých, byť i kulturně významných stadií.

Starší badatelé hledali recentní příklady pro poznání rané fáze vývoje topeniště v karpatské oblasti. Jednodušší formy se automaticky považovaly za historicky starší. Nepočítalo se s tím, že ve druhé polovině 19. stol. byla naše horská prostředí proletarizována natolik, že se sociálně nejnižší vrstvy sice dlouhodobě vracely k primitivním formám, ale už přízpusobeným moderním hospodářským souvislostem jejich konkrétního postavení. Jedním z takových příkladů je z literatury známý bukovecký kurlok (Stránská 1947, 22 an.; Haroková 1976). Pochází až z druhé poloviny 19. stol. Jeho pec byla postavena postaru, ale dřevěný komín v síni (známý například z okolí Frýdku — Plessingerová 1956, 356 an.; doklad o samostatné kuchyni r. 1691 v Morávce publikoval Orlík 1966) tradiční kurloky v Bukovci nemávaly. Zcela proti duchu tradice byla konstrukce jizby. Chudobný stavitel Johan Byrtus neměl dostatek dřeva, a proto ji postavil jen 223 cm vysokou, přibližně tak, jak tehdy bezzemci stavivali svoje obydlí. V takových ale už býval sporák a dokonalý odvod kouře. Proto při vytápění pece u Burtysů v jizbě nikdo nevydržel a celý provoz domácnosti, jak nám ho popsal Ivo Stolařík (Stolařík 1958, 95 až 110), se odlišoval od tradičních kurloků v dědině. Na konci 19. stol. jich bylo v Bukovci ještě několik, pocházely však z 18. stol. a měly jizby vysoké 300—320 cm, aby se dým držel mimo dosah stojícího člověka. V případě Byrtusova kurloku tedy nejde o kulturní retardaci, ale spíše o sociální formu novodobého kulturního regresu.

Již Lubor Niederle a zejména Karel Chotek kladl velký význam na tzv. obrácení pece čelistmi do síně a vytvoření čisté světnice. Tato změna se považovala za základní krok ve vývoji topeniště. Recentní a archivní doklady však naznačují, že v určitých sociálních prostředích k ní vůbec nedocházelo. A to jednak vývojem po tzv. vesnické linii s ohništěm a později kuchyňskými kamny s litinovou plotnou, pecí a komínem v jizbě (jako např. na Kysucích — Botík 1962) a jednak uplatněním tzv. městské linie již od středověkého osídlení se světnicí bez ohniště a se zadýmenou síní. U druhého typu předpokládáme, že se vyskytoval ve spišských městečkách. Tam stavěli v recentním období pec s ohništěm v prostorné síni a ve světnici už kamna. Mnozí badatelé (zejm. V. Mencl) v této formě hledají cizí etnický původ vzhledem k části německého osídlení. Soňa Kovačevičová poukázala na hospodářskospolečenské příčiny vzniku této formy v 15. a 16. stol., a to nejen na Spiši, ale i ve slovenských městečkách Liptova, dolní Oravy a Turce (Mencl 1980, 465—489; Kovačevičová 1983, 81 an.; Švecová 1964). Městečka těchto regionů byla v těsném obchodním spojení a také jejich stavitelství mělo i jiné společné prvky. Například spojením chléva s mlatem do formy podélně průjezdné stodoly rozšiřující nadkrytí podél domu nad celým dvorem. Spišští Němci ho označovali „dufart“ a pod tímto názvem proniklo do literatury. Znamé doklady však nasevědují tomu, že v předrecentním období byly takové útvary hlavní stavební formou těch venkovských městeček, v nichž se ještě nerozšířily patrové domy. A to nejen na Spiši, v Liptově a jinde na Slovensku, ale i na Moravě, v Malopolsku a v mnohých dalších částech střední Evropy.

Obr. 1. Schematické znázornění systému otopného zařízení. A – formy linie vesnické, B – formy linie přechodné.

Nejstarší známé informace o vývoji topeniště v Liptově také připomínají, že v tomto jádru karpatské oblasti působila spíše městská tradiční linie nežli vesnická. Například v Liptovském Trnovci je podle Obecní knihy doložena existence světnice a topeniště v síni k r. 1601 (Markov 1956, zvl. 87). Trnovec byl poddanským městečkem, měl o něco lepší předpoklady pro přijímání inovací než okolní obce. Jeho obyvatelé mohli nacházet předlohy pro zdokonalování svých obydlí především v báňských městech, jakými byla tehdejší Německá Lupča, Ružomberok a dále na středním Slovensku Banská Bystrica, Kremnica a Banská Štiavnica. Tento inovační proud můžeme spolehlivě sledovat i v šíření dalších architektonických prvků jako je okapová orientace, valbová střecha, boční obytné komory vedle světnic a také dřevěné komíny odvádějící kouř v síňovém díle nad střechou. V souvislosti s německou účastí při kolonizaci báňských oblastí (zvláště měst) na Slovensku někteří autoři naznačují, že původ tamějších architektonických forem je třeba hledat v horním Německu. Václav Mencl dokonce srovnával středoslovenské hornické domy s „dělnickými koloniemi Fuggerových zaměstnanců v Augspurku“ (Mencl 1980, 518; Pražák 1959). I když zde nebyla provedena analýza tradování, víme, že se měšťanské zděné domy 15. a 16. stol. příliš nevymykají běžné slohové produkci a že paralelně s nimi existovaly domy roubené (nejstarší dokumentovaný v Kremnici měl dataci 1562), většinou třídílné se dvěma světnicemi, s černými kuchyněmi vedle nich v zadním okapovém půltraktu nebo s topeništěm ještě v síni a s patrovými komorami (Strelec 1977, 455). Podstatnou částí jak zděných, tak roubených domů středoslovenské oblasti bylo spojení dvou prostorů — kuchyně (v recentním materiálu se někdy vyskytuje ještě dýmový otvor nad okny nebo nad portálem) a světnice. Toto bychom mohli říci i o vesnických stavbách 16. stol. z alpských zemí kromě Štýrska a Korutan, kde byly dlouho do 19. stol. rozšířeny domy s kurnou jizbou, a u nás pro Kravařsko, kde byly náhodně dokumentovány již na přelomu 19. a 20. stol. (Weigl 1903). Vždyť pro Horní Rakousko byl na přelomu 15. a 16. stol. vydán Maxmiliánem I. protipožární řád předpisující zděné kuchyně. (Czeike 1962, 60, 62; Pöttler 1975). Nejstarší světnice se dochovaly ve švýcarském Engadinu (Silvaplana, konec 15. stol.). Někteří badatelé je spojují s prehistorickým vývojem obydlí a v těchto souvislostech publikují dvojdílný federseemoorský dům z mladší doby kamenné, který má vedle obytné místnosti malou kuchyni s pecí (Gschwendt 1971, 114, 163—167; srov. objekty muzeí v přírodě v rakouském Stübing, Grossgmain u Salzburgu a v německém Grossweil, z nichž některé pocházejí ze 16. stol.).

Vraťme se však na Liptov. Množství městeček podobných Liptovskému Trnovci inovačně ovlivnilo včasný progresivní vývoj otopných zařízení i v okolních vesnicích natolik, že se v recentním materiálu s jizbami téměř nesetkáváme. I v nejstarších dochovaných domech z 18. stol. je již nízká světnice (cca 240 cm) s tělem pece obrácené čelustmi do síně, kolem nich je zděný dymník odvádějící kouř do půdního prostoru. Proporce a vázaná konstrukce srubu nasvědčují tomu, že uvedená forma je integrovaným výsledkem velmi dlouhého vývoje. Proto kurloky v této oblasti lze předpokládat snad jen v počáteční etapě vývoje obcí ve 13. a 14. stol. Mnoho z těchto dědin patřilo zemanům a po celou dobu své existence se nerozrostly. Župa měla r. 1846 6,4 % šlechty ze všeho obyvatelstva, což bylo nejvíce na Slovensku. I to přispělo k inovačnímu procesu. Z Liptova známe i konstrukčně jednodušší formu vysoké roubené a zaklenuté černé kuchyně s dýmovým otvorem (Langer 1972, 587, 598 n.; Kňava 1958; Stano 1966). Klademe si tedy otázku, zda v tomto sociálním prostředí vývoj topeniště nepřeskočil stadium dýmné jizby jako východisko evo-

luční řady. Nejvýše pravděpodobné je to v mladších obcích, kolonizovaných v 17. stol.

Všimněme si ještě jedné výjimky z Pražákovy evoluční typologie. Východní Slovensko bývalo rovněž považované za prostředí, v němž přežívaly archaické kulturní prvky. Překvapí nás proto doklad o výstavbě komínů v síňovém díle domu pro jižní část užhorodské župy, pocházející z r. 1620. Lze se domnívat, že se tento způsob stal v 19. stol. předlohou pro konstruování dýmovodů v sousedních horských oblastech severního Zemplína a dále na haličské a zakarpatské straně. Odtamtud známe z recentního materiálu jizby, v nichž stojí nad ohništěm před čelustěmi pece na nožkách nízký hranolovitý dymník, z něhož je nahromaděný kouř odváděn dýmovodem do síňového dílu a teprve tam dřevěným komínem nad střechem. Tyto dymníky na nožkách nad ohništěm (zvané kuš, kobylka, kafle) považujeme za součást lidové stavební tradice zasahující na naše území ze severovýchodního Maďarska a Sedmihradska. Tam představují také raný vývojový skok a pozdější stagnaci (Švecová 1957, 112; Balassa-Ortutay 1979, 140—144; Sopoliga 1983; Szajkowski 1977, 104; Kępa 1971, 21; Krasovskij 1986).

Něco podobného se událo i v severozápadních Karpatech. V pobělohorském období byla na těšínském komorním panství většina nezakoupených poddanských gruntů (ještě po sto letech, r. 1737, jich bylo 88,6 %) a vrchnost jim podle Těšínského zemského zřízení z r. 1573 stavěla a udržovala kromě jiného i domy (Šmerda 1962, 104—106, cituje o tom též dobové svědectví F. L. Marklovského z poloviny 18. stol.). Tím vnašela do tehdejší poměrně vyspělé stavební tradice inovace podle soudobých zásad protipožární ochrany — zdění komínů v síňové části domu. Šlo totiž o třídílné pětiprostorové objekty s průchodní síní a dvěma světnicemi. Střed síně pod komínem byl zděný a jeho klenba soustřeďovala kouř ze všech topenišť domu. Brzy k nim přibyla kuchyňská kamna s litinovou plotnou. V takových domech žily obvykle dvě společnické rodiny a rodina komorníka.

Tereziánský Hasický a protipožární řád z r. 1751 se na vesnicích příliš neprosadil. Ale josefínský Ohňový patent z r. 1785 zasáhl do lidového stavitelství Těšínska velmi radikálně, zejména po katastrofálním požáru Těšína r. 1789. První hlášení Těšínské krajské komise z 24. 5. 1787 ukazuje, že v nížině bylo již jen 47 % kurloků a toto množství odpovídalo počtu domkářů, u nichž předpokládáme jednodušší a hlavně levnější typ otopného zařízení. Hodnota zděného komína často značně převyšovala hodnotu domu. Ostatních 53 % domů již mělo komíny. R. 1788 přežívaly kurné pece ještě i ve městech — ve Frýdku jich bylo 11 %, v Těšíně 17 %, v Jablunkově dokonce 75 %. Nelze však zjistit, zda se nejednalo převážně o černé kuchyně bez komína. Skutečně kurné domy převládaly jen v horské části Jablunkovska. Tam byl stálý příliv nejnižších sociálních vrstev ze severnějších a východnějších karpatských oblastí, a to od 16. až do 19. stol. R. 1789 se státní správě podařilo dosáhnout vyzdění komínů v síní a onoho historického obrácení pece u 2 033 domů v nížině a u 958 domů v horách. V celém kraji tehdy zůstalo jen 881 kurloků, a to představovalo už jen asi třetinu všech domů horských vesnic. Po smrti Josefa II. komise přestaly pracovat, polevila přísnost kontroly a další příliv zbídačených kolonistů do Beskyd způsobil opětův vzestup počtu kurných domů. R. 1843 jich bylo v celém kraji 2 212, zděné komíny mělo už 13 489 domů a 665 zůstalo se starými dřevěnými komíny. Pro naše úvahy je podstatné, že tehdy zdili nové komíny do průchodní síně, z níž nevznikla žádná kuchyně, naopak litinové plotny v 19. stol. lidé zaváděli zpět do světnic.

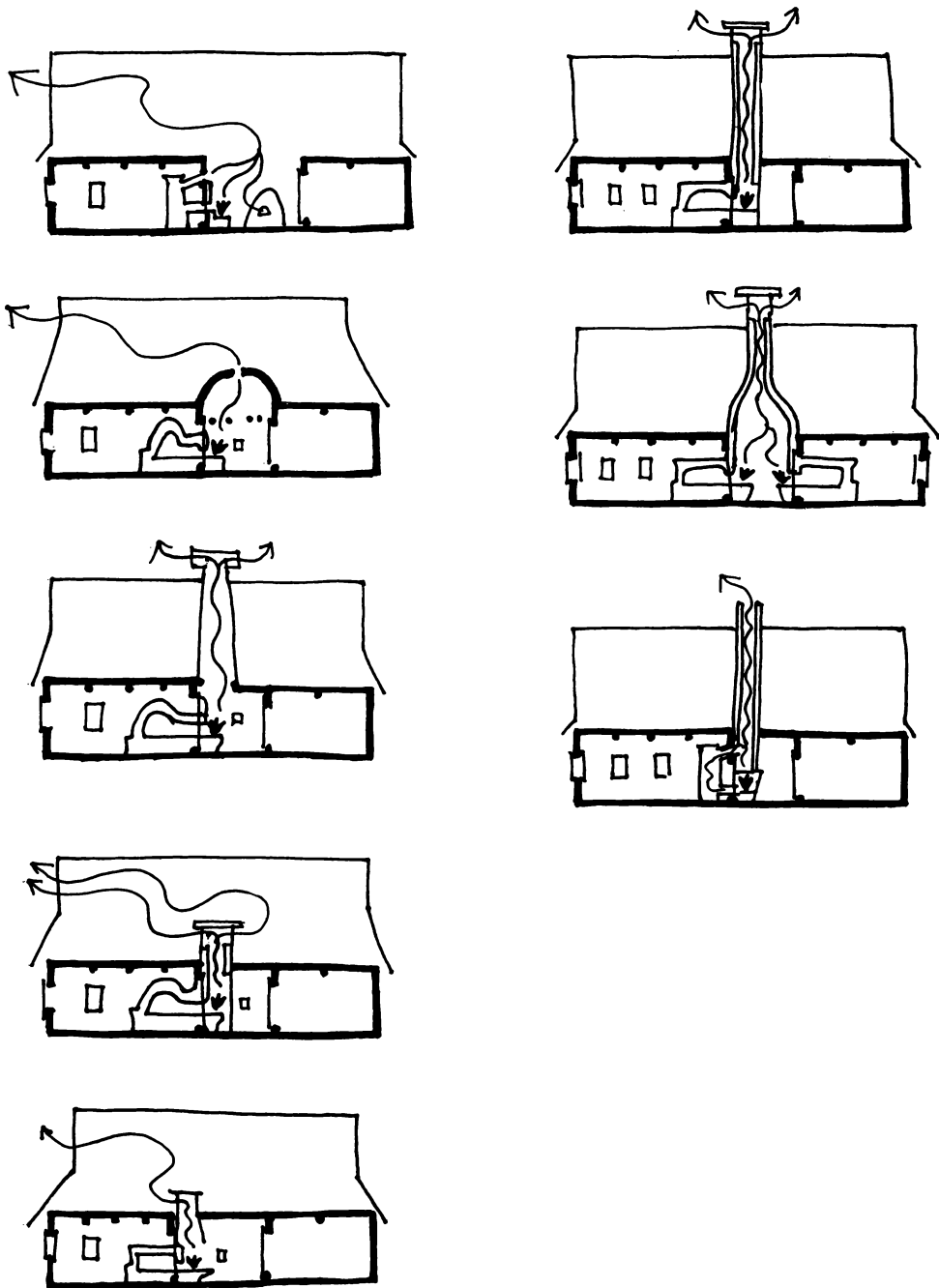
Vidíme, že násilné administrativní opatření sice nevyhovovalo funkčním

potřebám, ale zřejmě navazovalo na paralelně existující tradici městské vývojové linie. Konečně málokde byla tak hustá síť prosperujících měst a městeček jako v Podbeskydích. V první fázi zřejmě došlo k nahrazení kurloků přímo zděných černými kuchyněmi v síni podle městských vzorů, a to již v předbělohorském období u zámožnějších vrstev na vesnici. Až v druhé etapě přišlo na řadu šíření principu síňového komína bez kuchyně u nižších vrstev, a to až od konce 18. a v 19. stol. (Langer 1981). Je zajímavé, že i v této oblasti vznikla forma kaflovitého dymníku nad ohništěm v jizbě, odvádějícího kouř do komína v síni, stejně jako na východním Slovensku. Známe ji jednak z výzkumů Drahomíry Stránské z Řeky a Komorní Lhotky v historicky starší a kultivovanější podobě, a jednak zcela jednoduché, pocházející až z konce 19. stol. a nacházející se v zadních horských polánách ve Starých Hamrech a Klokočově-Hlavici (Vařeka 1965, 1971; Turzo 1981). Inovační trend městské linie byl silnější než příklady sousedních kysuckých a valašských vesnic, v nichž vztyčovali dřevěný dymník přímo nad ohništěm a odváděli kouř stropním záklopem na půdu podle tzv. vesnické linie, popsané Vilémem Pražákem.

V zadních horách rožnovského panství řešili nátlak josefinských komisí zděním dymníků nad ohništěm z kamene. Jizba zůstala jizbou, způsob života se nezměnil a státní předpis byl naplněn. Ovšem podle zcela odlišné tradice než na Těšínsku, i když tyto změny započaly stejně na konci 18. stol. Přibližně ve stejné době v obcích kolem Valašského Meziříčí měli i chalupníci stejné světnice a dymníky nebo komíny v černé kuchyni síňového dflu domu stejně jako na severnějším a vývojově pokročilejším Lašsku a v nížinné části Těšínska. V zadních horách Valašska tedy modernizovali zastaralou formu dymníku, ale o kurné jizbě odtamtud nemáme žádné informace. Ani velmi podrobné přehledy z r. 1788 ji neregistrují u žádné, byť i nejhudší usedlosti. Ve velkém množství se ještě vyskytovaly dřevěné dymníky, a to např. na meziříčsko-rožnovském panství u 63 % domů, na vsetínském u 99 %/0, na brumovském, zlínském a lukovském u 68 %/0, na vizovickém u 87 %/0 atd. (Langer 1982, 298 n.).

Nakonec bychom se měli otázat, v jakých společensko-geografických souvislostech probíhal klasický vývoj po tzv. vesnické linii, formulovaný V. Pražákem. Z recentního materiálu ho máme nejlépe dokumentovaný z horní Oravy, Kysuc a Valašska. Jsou to oblasti, v nichž byla nejsilněji rozšířena mladá horská stavební tradice volného spojení dvou samostatných srubů jizby a komory s průchodní síní mezi nimi. Průchodní síň byla značně nevýhodným místem pro budování komína s topeništěm. Proto se podařilo vnutit této volné konstrukci domu síňové komíny jen na Těšínsku, a to násilným administrativním zásahem. Jinde tato tradice vytvořila dřevěný dymník nad ohništěm odvádějící kouř přímo vzhůru nad stropní záklop jizby. Proto tam byla i delší vývojová cesta a dosáhla vytvoření kuchyně s komínem v síňovém díle až při zrušení průchodnosti síně a zavedením vázané konstrukce domu — na horní Oravě po polovině 19. stol., na horních Kysucích jen zcela výjimečně a na severním Valašsku častěji až ve 20. stol. Klasický vývoj podle vesnické linie se vyskytoval i jinde na Slovensku (Horehroní, střední Pováží aj.) a měl tam jiné konkrétní vývojové vazby.

Mluvíme-li o etapách vývoje lidové kultury, pak sledujeme jen projevy středních vrstev, které byly hlavním nositelem tradice a s procesem proletarizace se zmenšovaly. Sociální struktura však byla značně široká a v různých prostředích odlišná. Např. v pomezních horách se v 18. stol. a v první polovině 19. stol. pohybovalo mnoho evidenčně neosídlených rodin. Žily v senících, sezónních chlévech a v jiných prostorách bez topeniště, používaly snad jen

Obr. 2. Schematické znázornění systému otopného zařízení. Formy linie městské.

ohniště ve volné přírodě. Po polovině 19. stol. rychle narůstalo nájemní bydlení ve skladovacích komorách, což bylo prakticky podobné, protože si v nich většinou nemohli stavět samostatné topeniště. Jen v hospodářsky a sociálně pokročilejším prostředí, jakým byla v severozápadních Karpatech např. hornoravská skupina plátenických obcí, byla evidována samostatná ohniště ve skladovacích komorách již v první třetině 19. stol. Např. v městečku Bobrově žilo 247 držitelů půdy, kteří bydleli ve 106 domech, v nichž se evidovalo 110 hlavních ohnišť, 12 vedlejších a 23 ohnišť v komorách. Deset a více procent domů s komorovými ohništi bylo jen v pěti z 23 obcí náместovského okresu, z něhož se příslušná statistika dochovala. V převážné většině se nacházela v třídlínych trojprostorových domech (113 ze 168 komorových ohnišť, zbylých 4 025 domů okresu je nemělo vůbec. Bíroš 1985). Tato situace odráží rané formy bydlení rodin bezzemků, které živila služba v dílnách, dopravě a prodeji u plátenických podnikatelů. V té době se tam už začínaly stavět kuchyně v síňovém díle a podle vzoru zděných plátenických kurií z konce 18. stol. i symetrické domy se dvěma světnicemi. Až po polovině 19. stol. se začaly skladovací komory adaptovat na zadní světnice zvětšením oken a vestavěním kuchyňských kamen s litinovou plotnou a s troubou na pečení. To už ale měly rodiny nájemníků většinou také svou práci, přinejmenším nádenickou, protože musely za své bydlení platit (Langer 1985).

Pro nejnižší vrstvy se už od 16. stol. provizorní dočasnost kulturního ústupu často měnila na definitivum, které nedokázaly překonat po několik generací. Atribut topeniště pro obytnou místnost rodiny nebyl samozřejmostí a v mnoha případech neplatil. V našich oborech se vžila představa prostorové nerozdělitelnosti lože, stolu a pece jako zdroje tepla v obydlí rodiny, hluboce zakořeněná v tradicích duchovní kultury (Bajburin 1983, 160—177). Avšak rekonstruuje-li funkční provoz topeniště podle svědectví pamětníků, uvědomujeme si, že po většinu času bývaly jizby v zimě nevytápěné (pec byla v provozu jen při pečení chleba), oheň se kladl jen k vaření a mnoho členů rodiny spávalo mimo obytnou místnost v chladné komoře, v seníku nebo ve chlěvě. Spaní ve skladovací komoře se příliš nelišilo od bydlení v nevytopené jizbě, bylo dokonce čistější. Nekálela tam drůbež a mláďata domácích zvířat, nepáchl tam dým a připravované pokrmy, nepadaly tam saze a prostor se lépe větral. Až byla zavedena kamna s komínem, pak nastala ta nejrevolučnější změna se všemi důsledky v komfortu bydlení.

Potřeba vytápění místností ke spaní mimo naše území nebyla interpretována s takovou samozřejmostí. V chladném klimatu severských zemí, kde bychom logicky očekávali, že si lidé velmi časně vyřešili vyhřívání svých obydlí, se naopak setkáváme se stálým spaním v tzv. ložtech, patrových komorách bez topeniště, často stavěných nad stáji, dále s chladnými ložnicemi v tzv. dlouhých domech nebo v halových domech, kde mají jen nízké ohniště s odvodem dýmu v síňové, komunikační části domu (Steensberg 1974; Stoklund 1972; Erixon 1947; Bos-Klijn 1982; Gamerith 1971; Berg 1982). A to nejen v germánské části severozápadní Evropy, ale i u Finů, Estonců a Rusů na severovýchodě, kde pec sloužila kromě pečení chleba též k tvoření páry při saunování a pro sušení obilí a jiné zemědělské produkce. Pro dům s takovou polyfunkční jizbou se vžil název „žilaja riga“, „rehetuba“ a místo pro spaní v něm bylo převážně v komorách. Je to jen velmi zevšeobecňující poznámka, protože například typologie otopného zařízení velkých severoruských domů je sama o sobě složitým problémem (Talve 1961; Ränk 1962; Valonen 1963; Tihase 1974; Peterson 1976; Kundzinš 1974; Opolovnikov 1983; Blomkvist 1956, 19—22 odkazuje na studii N. D. Čečulina, který publikoval doklady

z tverské gubernie — okolí Kalinina — ze 16. stol. o procesu přeměny chladných obytných komor na jizby, a to nejprve u vyšších sociálních vrstev a nakonec u poddaných rolníků).

Pro interpretaci hmotných a archívních dokladů o topeništi předrecentního období je důležité akceptování nejen střeoevropských souvislostí a nejen analogií nižších vývojových typů známých z etnografických materiálů našich Karpat podle Pražákovy evoluční typologie. Nerovnoměrný společenský vývoj produkoval nejrozmanitější sled forem topeniště v jednotlivých sociálních prostředích. Typologie nám pomáhá jen relativně srovnávat konkrétní projevy, sama však nemůže tento vývoj postihovat. Pražákovy spojování vývojových forem s historickými epochami má tedy velmi omezenou platnost. Z konkrétních forem můžeme abstrahovat hlavní vývojové linie, ale v některých prostředích může skutečný vývoj přecházet z jedné linie do druhé, kombinovat jejich prvky, přeskakovat některé etapy nebo se vracet k dávno přežilým. Podobně jakoby se historická archeologie neobešla bez analýzy archívních pramenů, tak ani historická etnografie nemůže spoléhat na funkční a vývojové úvahy bez analýzy společnosti příslušné sociální struktury, bez určení inovačních zdrojů a trendů, byť i v rozsáhlejších geografických souvislostech, a bez vymezení hlavních nositelů integračního procesu v určitém období. Zvláštní metody historické etnografie v mezioborové spolupráci jsou ještě v plenkách a jako specializace se tato disciplína dosud nekonstituovala.

Literatura

- Bajburin, A. K., 1983: Žilišče v obrjadach i predstavlenijach vostočnych Slavjan, Leningrad.
- Balassa, I.—Ortutay, G., 1979: Magyar néprajz, Budapest.
- Balassa, I., 1985: A parasztház évszázadi, Békéscsaba.
- Berg, A., 1982: Finnesloftet, Voss.
- Bíroš, V., 1985: Súpis domov poddaných v býv. námestovskom okrese ako prameň pre hospodárske dejiny a národopis, rkp. diplomová práce FF UK Bratislava.
- Blomkvist, Je. E., 1956: Krestjanskije postrojki Ruskich, Ukrainev i Belorusov. In: Vostočnoslavjanskij etnografičeskij sbornik, Moskva.
- Bos, J. M.—Klijn, E. M., 1982: Nederlands openluchtmuseum, Arnhem.
- Botík, J., 1962: Vývoj pecí a umiestnenie ohniška na Kysuciach. Zprávy SČSN při ČSAV a SNS pri SAV, č. 1—2, 34—39.
- Czajkowski, J., 1977: Budownictwo ludowe Podkarpacia, Sanok.
- Czeike, F., 1962: Das Feuerlöschwesen in Wien 13.—18. Jahrhundert. In: Wiener schriften 18.
- Erixon, S., 1947: Svensk bygnadskultur, Stockholm.
- Frolec, V., 1970: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají, Praha.
- Frolec, V., 1974: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Brno.
- Gamerith, A., 1971: Feuerstättenbedingte Kochtechniken und Speisen. Ethnologia Scandinavica 1, 78—86.
- Gschwendt, M., 1971: Schweitzer Bauernhäuser, Bern.
- Haroková, E., 1976: Bukovec č. 151 — malochalupnická usedlost — kurlok, rkp. Valašské muzeum v přírodě, Rožnov p. R., R—67.
- Chotek, K., 1937: Lidová kultura hmotná čs. lidu. In: Československá vlastivěda 2, Praha, 148—185.
- Keĉa, E., 1971: Urządzenia wnętrza mieszkalnego na Łemkowszczyźnie w XIX i XX wieku. In: Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku 13, 21.
- Kňava, K., 1958: Pece v ľudovom dome žilinského kraja, Pamiatky a múzea, s. 125—127.
- Kovačevićová, S., 1983: Etnografické podklady k štúdiu ľudového obydlija na Slovensku. ZSNM — Etnografia 24.
- Krasovskij, I., 1986: Materialna kultura Lemkiv. In: Naukovyj zbirnik MUK 13.
- Kundzinš, P., 1974: Latvjn sēta, Sundbyberg.

- Langer, J., 1972: Zvláštnosti tradičného vývoja ľudového domu v Liptove, SN 20, 572—600.
- Langer, J., 1981: Protipožárni nařízení a vývoj lidového stavitelství na Těšínsku, Národopisné aktuality 18, 263—271.
- Langer, J., 1982: Lidové stavební tradice moravskoslovenského pomezí v severozápadních Karpatech, rkp. Valašské muzeum v přírodě v Rožnově p. R., R—72.
- Langer, J., 1985: Sporák v tradičním vývoji topeniště v severozápadních Karpatech. In: *Agricultura carpatica III*, Rožnov p. R., 121—125.
- Markov, J., 1956: Z právného zvykoslovía Liptova, SN 4, 78—100.
- Mencl, V., 1980: Lidová architektura v Československu, Praha.
- Opolovnikov, A. V., 1983: Russkoe derevjannoe zодčestvo, Moskva.
- Orlík, J., 1966: Z gruntovnice beskydské obce Morávky z let 1650—1850. *Časopis Slezského muzea, historické vědy* 15, 42—49.
- Pessler, W., 1935: Das deutsche Bauerhaus. In: *Handbuch des deutschen Volkskunde*, Postdam.
- Peterson, A., 1976: Rehetoa ahju asukoht aastail 1850—1940. In: *Suitsutare*, Tallinn.
- Petráň, J. a kol., 1985: Dějiny hmotné kultury I-1, Praha.
- Pražák, V., 1959: Příspěvky k studiu lidových staveb v bývalé německé jazykové oblasti při Kremnici, SN 7, 3—54.
- Pražák, V., 1966: Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí, ČL 53, 321—348.
- Plessingerová, A., 1956: Materiály k lidovému stavitelství v Morávce a okolí Frýdku, Národopisný věstník československý.
- Plessingerová, A., 1963: Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky, Sbnm A-XVII, č. 4—5, 149—236.
- Pöttler, V. H., 1975: Alte Volksarchitektur, Graz-Wien-Köln.
- Ränk, G., 1962: Die Bauerhausformen im baltischen Raum, Würzburg.
- Schier, B., 1932: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Liberec.
- Sopoliga, M., 1983: Ohniskové zariadenia v ľudovom obydlí vo východoslovensko-ukrajinsko-poľskej kontaktovej oblasti. In: *ZSNM — Etnografia* 24, 157—178.
- Stano, P., 1966: Liptovská Lúžna, *Vlastivedný časopis* 15, 31—40.
- Steensberg, A., 1974: Den danske bondegård, København.
- Stoklund, B., 1972: Bondegård og byggeskik, København.
- Stolařík, I., 1958: Hřčava, Ostrava.
- Stránská, D., 1947: Poslední kurloky na Těšínsku, *Slezský sborník* 45, 16—32, 234 až 242.
- Strelec, K., 1977: Filiácie ľudovej a mestskej architektúry v oblasti Kremnice, SN 25, 443—460.
- Šmerda, M., 1962: Těšínsko před povstáním v r. 1766, Ostrava.
- Švecová, S., 1957: Vývoj ohnísk v oblasti pod Vihorlatom, *Československá etnografie* 5, 105—119.
- Švecová, S., 1964: Rodinné a majetkové delenie v ľudovom bývaní, ČL 51, 1—13.
- Švecová, S., 1968, 1969: Ohništia na juhozápadnom Slovensku. In: *ZSNM — Etnografia* 9, 119—116, 10, 109—141.
- Talve, I., 1961: Den nordeuropeiska Rian, Helsingfors-København.
- Tihase, K., 1974: Eesti talurahvarhitektuur, Tallin.
- Turzo, J., 1981: Ohníská na severozápadnom Slovensku. In: *Lidová stavební kultura v československých Karpatech*, Brno, 212—228.
- Valonen, N., 1963: Zur geschichte der finischen Wohnstuben, Helsinki.
- Vařeka, J., 1965: Staré domové typy na horním toku Ostravice, *ČSJM* 4, 125—128.
- Vařeka, J., 1971: Poslední dům s polodymnou jizbou na Moravskoslezském pomezí, *Národopisné aktuality* 8, 109—123.
- Weigl, S., 1903: Das alte Kuhländler Beuernhaus und seine Veränderungen bis in neuester Zeit, *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 9, 114—124.

Zusammenfassung

Ein Beitrag zur Typologie der Feuerstätten

Bei der historischen Analyse konkreter Fälle der Feuerstättenformen stellt man fest, daß die von den Ethnographen bisher verwendete Evolutionstypologie V. Pražáks begrenzte Gültigkeit besitzt. Sie erfaßt Entwicklungstendenzen der kolonisa-

tionsmäßig jüngeren und sozial schwächeren karpatischen Berggebiete, aus deren rezentem Material der genannte Autor geschöpft hat. Konkret gesprochen geht es um die Linie der Formen mit Feuerstätte vor der Ofenmündung im Hauptwohnraum. Parallel dazu entwickelte sich jedoch eine Linie, die seit den Anfängen der Formung des dreiteiligen Hauses die Feuerstätte in den Flurteil des Hauses und den Herdkorpus oder Ofen in die Stube verlegte. Diese Linie ist vor allem aus dem städtischen Milieu hervorgegangen und wurde offenbar schon während der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Konsolidierung der Gemeinden des Spätmittelalters zu einem Kulturdefinitivum. Rauchstuben setzen wir bei ihnen nur in der ersten Aufbau- und Formungsphase voraus. Wie konkrete Beispiele vom Anfang des 17. Jahrhunderts erkennen lassen, spielten im Mechanismus dieses Erneuerungsprozesses die Hauptrolle Landstädtchen, die an den zu den Verbreitungsquellen der Baumodernisierung in den Karpaten führenden Absatzmarktnetzen angeschlossen waren — den mittelslowakischen Bergbaustädten und Zipser Städten. Beide Linien durchdrangen einander und es bildete sich eine Reihe von Übergangsformen, beispielsweise mit der Feuerstätte in der Stube und dem Rauchabzug in dem Flurteil des Hauses, wo dann verschiedene Formen der Abführung des Rauches zur Geltung gekommen sind. Zur Wirkung gelangte die stark konservierende Begrenzung durch ältere Traditionen der heimischen und von anderswo kolonisierenden fremden Bevölkerung. Diese Traditionen hängen auch mit der Verbreitung der moderneren sog. städtischen Linie im Rahmen der gesamteuropäischen Kontexte zusammen, und dies vor allem in den Alpenländern und dem pannonisch-balkanischen Gebiet. Wesentlichen Einfluß auf die Formung der Feuerstätten besaßen dann die Feuerchutz-Anordnungen der staatlichen Verwaltung und deren tatsächliche Ausführung. Sozial bedingte Ungleichmäßigkeiten verursachten rasche Entwicklungssprünge (besonders im 15. und 16. Jahrhundert), lange Stagnationen und manchmal regressive Tendenzen (im 17. Jahrhundert, mancherorts auch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts). Eine allgemeine und laufende Entwicklung zu vollendeteren Heizstättenformen hat es demnach nicht gegeben. Die Typologie kann deshalb die Feuerstätten nur vom Standpunkt der Anbringung, Funktion, Leistung und Sicherheit, einschließlich der Rauchabzugsvarianten als Hilfsmittel zu relativen Vergleichen konkreter Fälle formell klassifizieren.

Abbildungen:

1. Schematische Darstellung der Beheizungssysteme: a) Formen der ländlichen Linie, b) Formen der Übergangslinie.
2. Formen der städtischen Entwicklungslinie.

